

KONRAD RZEMIENIECKI

STRUKTURA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ I JEJ DOCHODÓW W WOJEWÓDZTWIE KIJOWSKIM W 1789 R.

Konstytucja Sejmu Czteroletniego z 22 X 1788 r., powołująca stutysięczną armię¹, niosła za sobą poważne konsekwencje w zakresie skarbowości. Wedle obliczeń Fryderyka Moszyńskiego, komisarza Komisji Skarbowej i posła na sejm z woj. braclawskiego, koszt wystawienia stutysięcznej armii wynosił około 48,5 mln zł, przy ówczesnych dochodach skarbu na poziomie zaledwie 19,5 mln zł². Niezbędne sumy można było uzyskać poprzez podwyższenie istniejących podatków, uchwalenie szeregu dodatkowych mniejszych podatków lub poprzez uchwalenie jednego wielkiego podatku.

6 IV 1789 r. sejm uchwalił stały i powszechny podatek oblatowany pod nazwą Ofiara wieczysta Prowincjów obojga narodów na powiększenie sił krajowych³, zwany Ofiarą 10 i 20 grosza. Obciążał on dochody z dóbr ziemskich w wysokości 10% z dóbr dziedzicznych i 20% z dóbr duchownych, przy zachowaniu dotychczasowego *subsidium charitativum*⁴. Szczegółowe postanowienia proceduralne oraz przepisy dotyczące wyliczania intraty, zasad zwolnienia z podatku i wybierania podatku uchwalono 30 maja w ustawie Sposób wynalezienia ofiary z dóbr ziemskich

¹ *Volumina legum* (dalej: VL), t. 9, Kraków 1889, s. 52.

² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. 3, Kraków–Warszawa 1897, s. 247.

³ VL, s. 73–74.

⁴ Była to dobrowolna ofiara duchowieństwa na potrzeby skarbu. Sejm jej formalnie nie uchwalił, ale przyjmował deklarację duchowieństwa do zapłaty określonej sumy. Ofiarę płacono tytułem hiberny na potrzeby wojska, w zamian za co dobra duchowne były uwolnione od leż zimowych. W 1775 r. zniesiono hibernę, zamieniając ją na półpodymne z dóbr stołowych i królewskich, co oznaczało, że płacono z nich 1½ stawki podatku podymnego. Zachowano jednak *subsidium charitativum*; R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 218, 259, 260.

i duchownych. W tej samej ustawie wyznaczono również komisarzy do oszacowania dochodów i wyliczenia podatku⁵. Ich prace trwały od połowy lipca do końca września.

Rzadko wykorzystywane w badaniach protokoły „Ofiary 10 i 20 grosza” stanowią doskonały materiał do badań zagadnień skarbowych, osadniczych, społeczno-gospodarczych, a zwłaszcza stosunków własnościowych w końcu XVIII w. Pomimo swej masowości i dostępności, do czasu zniszczenia podczas II wojny światowej przechowywanego w Archiwum Skarbowym w Warszawie ich największego zbioru, nie stały się podstawą szczegółowych analiz w tym zakresie⁶. Zespół protokołów nie został jednak zniszczony bezpowrotnie. Zgodnie z postanowieniem Sejmu Czteroletniego protokoły po zakończeniu prac i złożeniu podpisów przez komisarzy miały być w jednym egzemplarzu przekazane do grodu własnego, w drugim do Komisji Skarbowej⁷. Zniszczeniu uległy tylko te drugie, a protokoły oblatowane w grodach powinny się zachować, jeśli zachowały się księgi grodzkie. W Archiwum Państwowym w Poznaniu znajdują się niemal kompletnie protokoły dla Wielkopolski. Z oblat protokołów z ksiąg grodzkich płockich korzystał Dariusz Główka⁸, z ksiąg grodzkich łęczyckich Tadeusz Sobczak, Bohdan Baranowski i Julian Janczak⁹. Najprawdopodobniej protokoły „Ofiary 10 i 20 grosza” można odnaleźć w księgach innych grodów.

Przed II wojną światową protokoły „Ofiary 10 i 20 grosza” stały się podstawą obszernych fragmentów dwóch prac poświęconych skarbowości. Były to *We wnętrznym dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)* Tadeusza Korzona, który tom trzeci swego dzieła poświęcił sprawom skarbowym oraz *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów* Romana Rybarskiego¹⁰. Rybarski szczegółowo omówił ustawę, sposób szacowania intraty i porównał ją z innymi, podobnymi w treści dokumentami, m.in. cenami targowymi. Podkreślił niewysoki wymiar ofiary przy-

⁵ VL, s. 77–95; T. Korzon, dz. cyt., s. 236–237; R. Rybarski, dz. cyt., s. 274.

⁶ W Archiwum Skarbowym w Warszawie przechowywano zespół składający się z przeszło 100 protokołów; zob. J. Stelmasiak, *Protokoły ofiary 10-go i 20-go grosza (Korona)*, RDSG, t. 2, 1932–1933, s. 39–55.

⁷ VL, s. 93.

⁸ D. Główka, *Protokoły „ofiary 10 i 20 grosza” jako źródło do badań stanu majątkowego duchowieństwa na przykładzie powiatu płockiego*, KH, t. 100, 1993, nr 3, s. 43–58.

⁹ T. Sobczak, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI–XVIII w.*, RDSG, t. 17, 1955, s. 163–193; B. Baranowski, *Wielkość folwarków szlacheckich w Łęczyckim w XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, seria 1, 1957, z. 5, s. 51–65; J.K. Janczak, *Zagadnienie ciężarów kościelnych we wsiach województwa łęczyckiego w XVI–XVIII w.*, „Rocznik Łódzki” 4, 1961, s. 43 n.

¹⁰ T. Korzon, dz. cyt.; R. Rybarski, dz. cyt.

powołany przez komisarzy. Podnoszone niedociągnięcia wynikały, jego zdaniem, z szybkiego tempa uchwalenia ustawy i improwizowanego aparatu skarbowego oraz nowości powszechnego podatku dochodowego w Rzeczypospolitej. Zaznaczył, że zaraz po zakończeniu prac komisji powiatowych stosowna deputacja sejmowa rozpoczęła prace nad poprawą ustawy¹¹.

Przed wojną ukazał się również ważny artykuł Jerzego Stelmasiaka w całości poświęcony protokołom „Ofiary 10 i 20 grosza”. Autor skupił się w nim na analizie elementów treści i dokładności rejestrów podatkowych, podkreślając ich dużą wartość badawczą¹². Po wojnie staraniem Mariana Miki zostały opublikowane protokoły wielkopolskie w części dotyczącej Poznania i dekanatu poznańskiego¹³. Ukazały się także artykuły Juliana Janczaka i Dariusza Głównki poświęcone dobrom kościelnym¹⁴, Bohdana Baranowskiego – poświęcone dobrom szlacheckim¹⁵ oraz Tadeusza Sobczaka, który na podstawie szesnastowiecznych rejestrów poborowych, protokołów „Ofiary 10 i 20 grosza” i taryfy podymnego z 1790 r. przeanalizował strukturę i zmiany własności w woj. łęczyckim¹⁶. Kwestia tego podatku pojawia się również na kanwie szerszych rozważań dotyczących finansów i organów państwa w drugiej połowie XVIII w.¹⁷ Nie wnoszą one jednak wiele w zakresie przygotowywania, treści i wartości protokołów, pracy komisarzy i wybierania podatku.

Podstawą niniejszej analizy jest osiemnastowieczny sumariusz protokołów „Ofiary 10 i 20 grosza” trzech powiatów wchodzących w skład woj. kijowskiego¹⁸ oraz przeprowadzona dla tego samego okresu lustracja

¹¹ R. Rybarski, dz. cyt., s. 329 n.

¹² J. Stelmasiak, dz. cyt.

¹³ *Ofiara na wojsko z dóbr ziemskich i duchownych (1 VII 1789). Dekanat poznański*, w: *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, przyg. do druku M.J. Mika, Poznań 1960, s. 306–323.

¹⁴ J.K. Janczak, dz. cyt., s. 31–49; D. Głównka, dz. cyt., s. 43–58.

¹⁵ B. Baranowski, dz. cyt., s. 51–65.

¹⁶ T. Sobczak, dz. cyt., s. 163–193.

¹⁷ M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764–1793. Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa–Poznań 1975, s. 137 n.; J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010, s. 252–254.

¹⁸ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Dział Rękopisów (dalej: Bibl. ZNiO), rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90. Kwerenda przeprowadzona w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie wykazała, że nie zachowały się protokoły, które powinny zostać oblatowane w księgach grodzkich. Do czasów współczesnych z osiemnastowiecznych ksiąg grodzkich dotrwały jedynie księgi żytomierskie i kijowskie. W księgach żyto-

królewsczyzn tegoż województwa¹⁹. Wykorzystanie tych dwóch dokumentów umożliwi pełną analizę struktury własności ziemskiej województwa, obejmującą dobra szlacheckie, duchowne i królewskie.

Sumariusz jest poszytem o wymiarach 23x36 cm, z pozłożonymi brzegami kart, oprawiony wraz z kilkudziesięcioma innymi dokumentami pochodzącymi głównie z drugiej połowy XVIII w. oraz kilkoma z pierwszej połowy XVIII i XIX w. Są wśród nich również osiemnasto- i dziewiętnastowieczne druki. Dokumenty te zostały oprawione w jedną całość prawdopodobnie pod koniec XIX lub na początku XX w. Tekst protokołu został sporządzony przez jednego pisarza czytelnym i bardzo starannym pismem. Jest to odpis trzech protokołów powiatowych zebranych w jeden dokument przez nieznanego z nazwiska kopistę i zatytułowany Protokołem ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego. Autor odpisu rozpoczął pracę od pow. kijowskiego, o czym świadczy nie tylko układ geograficzny dokumentu, ale również to, że otwierający protokół opis czynności komisarzy dotyczy wyłącznie komisji tego właśnie powiatu. Dowodzi tego również lista komisarzy, wymienionych w konstytucji sejmowej przy pow. kijowskim oraz wykaz terminów czynności komisarskich planowanych do przeprowadzenia w kolejnych parafiach – wymieniono wyłącznie parafie leżące w pow. kijowskim. Pod dokumentem nie zamieszczono żadnych podpisów ani dat umożliwiających ustalenie czasu powstania i autorstwa protokołu. Dokument mógł powstać w końcu 1789 r. lub na początku lat dziewięćdziesiątych, na co wskazuje inne źródło – taryfa dymów pow. kijowskiego z 1790 r., sporządzona tym samym pismem co sumariusz²⁰.

Wiarygodność protokołów „Ofiary 10 i 20 grosza” woj. kijowskiego, ze względu na brak materiału porównawczego, jest trudna do oceny. O ich wysokiej próbie mogą świadczyć dołączane przez liczne komisje tabele wsi włączonych do protokołów, a które nie figurowały w taryfach wcześniejszych podatków. Takie tabele do Komisji Skarbowej

mierskich z 1789 r. nie znalazłem oblaty protokołu tego powiatu, ksiąg kijowskich nie zdołałem przejrzeć. Kwerendę utrudnia umieszczenie w jednym ciągu sygnaturowym wszystkich serii ksiąg bez ich zaznaczenia. Stąd badacz zmuszony jest zamówić kilka ksiąg dotyczących jednego roku, co przy ograniczonym czasie, ograniczeniu liczby wydawanych, zmikrofilmowanych jednostek do pięciu i ograniczonej liczbie czytelników nie pozwoliło przejrzeć mi wszystkich ksiąg, zwłaszcza że dla pow. kijowskiego aż 13 ksiąg zawiera wpisy z 1789 r.

¹⁹ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewsczyzn województwa kijowskiego, 1789.

²⁰ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, fond 8, Komisja porządkowa cywilno-wojskowa powiatu żytomierskiego, opys 1, sprawa 8.

nadesłały m.in. komisje pow. owruckiego i kijowskiego²¹. Kierując się tymi przekazami i zdaniem przedwojennego znawcy tematu, Jerzego Stelmasiaka, przynajmniej w zakresie wiarygodności rejestracji miast i wsi protokoły „Ofiary 10 i 20 grosza” należy ocenić wysoko, znacznie wyżej niż taryfy podymnego. Słabiej wypadają w zakresie oszacowania dochodów dóbr. Komisje tylko wyjątkowo miały bezpośrednio lustrować dobra duchowne i szlacheckie. Brak realnej kontroli „oświadczeń o dochodach” musiał prowadzić do zaniżania dochodów. O ile w wypadku oszacowania dochodowości dóbr można mieć zastrzeżenia, to w przypadku innych zagadnień stanowią one pierwszorzędny materiał. Dotyczy to przede wszystkim struktury własnościowej, parafialnej i w ograniczonym zakresie dochodowej końca XVIII w.

Przedmiotem opodatkowania były „stałe i pewne intraty”, czyli dochody z ziemi i inne przychody z gospodarstwa w dobrach szlacheckich, duchownych i mieszczańskich. Podstawą oceny dochodu miały być inwentarze lub – gdyby te się nie zachowały – inne wykazy przychodów z ostatnich trzech lat. Dopuszczano również możliwość przedstawienia wykazów z dwóch ostatnich lat, gdyby nie było 3-letnich. Z inwentarzy i rejestrów miał być wyciągnięty średni dochód jednoroczny.

Z dóbr dziedzicznych i duchownych od opodatkowania wyłączono dziesięcinę i meszne płacone na rzecz Kościoła, ponieważ duchowieństwo było zobowiązane podać je w swoich dochodach. Podobnie z intrat dóbr dziedzicznych powinny być wyłączone sumy czynszowe i zapisy wieczyste na rzecz Kościoła zabezpieczone na dobrach, a potrącone z dochodów duchownych. Natomiast z dochodów dziedzicznych nie wyłączono zapisanych na Kościół sum wyderkafowych²².

Z opłacania ofiary wieczystej zwolniono szlachtę nieposiadającą podanych i wysiewającą do 10 korców zboża. Od podatku zwolniono również fundusze na seminaria diecezjalne służące edukacji księży świeckich, fundusze wikariuszy i misjonarzy „pięćset złotych tylko na osobę dochodu mające”, szpitale dla podrzutków, chorych i ubogich przeznaczające cały dochód na ich utrzymanie, fundusze i konwikty ubogich studentów oraz plebanów obu obrządków bez dziesięciny, jakichkolwiek

²¹ J. Stelmasiak, dz. cyt., s. 43.

²² VL, pkt. 6, 11 ustawy, s. 93, 94. Wyderkaf to transakcja kredytowa, w której pożyczkę kapitału na procent lub pod zastaw zastąpiono sprzedażą nieruchomości z możliwością jej odkupienia po zwróceniu przez sprzedawcę ceny kupna. Obowiązywały przy tym, w zależności od rodzaju umowy, różne terminy wykupu; B. Lesiński, *Wyderkaf czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku*, CPH, t. 28, z. 1, 1976, s. 29–30, 49 n.

sum i poddanych²³ oraz mieszczan w województwach koronnych, którzy posiadali grunty mniejsze niż pół włóki²⁴. Niższy, ziemiański podatek mieli opłacać plebani mający *curam animarum*, którzy nie mieli pewnej i stałej intraty ponad 2 tys. zł; klasztory, które miały tylko 2 tys. zł dochodu na całe zgromadzenie; konwenty utrzymujące swoim kosztem szkoły publiczne mające co najmniej trzech profesorów, aprobowane przez Komisję Edukacji; zgromadzenia zakonne, które zostały powołane w celu edukacji publicznej²⁵.

Ofiara za rok 1789 miała być zapłacona w racie wrześniowej, którą sejm przedłużył do końca października tego roku. W kolejnych latach miała być płacona w dwóch ratach: styczniowej i czerwcowej²⁶, co zmieniło dotychczasowe zwyczaje, według których podatki płacono w marcu i wrzeźniu.

Na potrzeby analizy lokalnej struktury własności przyjmuję klasyczny podział na własność królewską, duchowną i szlachecką²⁷, z zaznaczeniem różnorodności majątkowej szlachty wedle zaproponowanego przez Włodzimierza Dworzaczka podziału na: magnaterię (powyżej 20 wsi), szlachtę bogatą (11–20 wsi), zamożną (6–10 wsi), średnią (1–5 wsi) oraz drobną (poniżej 1 wsi)²⁸.

Analiza struktury własności woj. kijowskiego, z powodu występowania wielu majątków częściowych oraz różnej wielkości niedziałów, nastrocza wielu problemów. Na przykład 138 miast i wsi miało dwóch lub więcej właścicieli. W wypadku znacznie rozdrobnionych wsi autor sumariusza nie wymienił właścicieli wszystkich części, ograniczając się do zapisania sumarycznego dochodu dla całej wsi. Jeśli zaznaczał majątki częściowe, to najczęściej ograniczał się do zapisu dwóch lub trzech części, często odnotowując przy nich nazwisko w liczbie mnogiej, co również uniemożliwia określenia liczby majątków. W związku z tym mówiąc w dalszej części artykułu o strukturze własności szlacheckiej, w wypadku majątków częściowych ograniczam się tylko do podania liczby wsi należących do tej grupy właścicieli ziemskich. Stąd też liczba majątków pozostaje niepełna. Kolejnym problemem są liczne

²³ VL, s. 73.

²⁴ Mieszczanie w Wielkim Księstwie Litewskim płacili osobny podatek po skasowanych magdeburianach; tamże, s. 94.

²⁵ Tamże, s. 73.

²⁶ Tamże, s. 95.

²⁷ Pomijam tu własność miejską niewystępującą w woj. kijowskim. Natomiast grunty mieszczzańskie w granicach miast królewskich nie zostały ujęte w sumariuszu.

²⁸ W. Dworzaczek, *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655*, „Roczniki Historyczne” 23, 1957, s. 295–296.

majątki złożone z kilku nieznannej wielkości części w różnych wsiach lub z jednej wsi i kilku części. Przy nich trudno rozstrzygać, czy mamy do czynienia z własnością częściową, czy już z jedno-, czy nawet kilkumwioskową. W takich sytuacjach majątki złożone z pięciu i więcej części traktuję jako własność jednowioskową, a poniżej pięciu części – jak własność częściową.

Posiadanie jednej wsi lub miasta przez dwóch lub więcej właścicieli należących do różnych typów własności prowadzi do wielokrotnego zliczania tej samej miejscowości przy sumarycznych zestawieniach. Jeżeli informacja o liczbie osad dotyczy ogółu danej kategorii majątkowej, to miejscowości należące do kilku właścicieli zaliczonych do tej samej kategorii majątkowej będą liczone jako cała osada, ale w zestawieniach dotyczących wielkości poszczególnych majątków w tej samej kategorii – jako osobne części przy poszczególnych właścicielach.

Problemem są też wsie lub części wsi, przy których właściciela zaznaczono tylko nazwiskiem w liczbie mnogiej, co można oznaczać jeden majątek w posiadaniu kilku osób (najczęściej małżeństwa lub rodzeństwa) lub własność częściową.

Kolejnym problemem były wsie i miasta w częściach należących do różnych typów właścicieli (król, szlachcic, Kościół). W tabeli 1, w której przedstawiono liczbę wsi i miast w trzech powiatach województwa z zaznaczeniem typu własności, jako wsie i miasta w częściach traktuję te miejscowości, które należały np. w części do starostwa, a w części do szlachcica lub Kościoła. Problemem w tym wypadku jest to, że na 27 takich wsi i miast aż dla 11 odnalazłem w „Ofierze 10 i 20 grosza” tylko jedną część. Druga lub kolejne zostały, zapewne przez nieuwagę, pominięte przez autorów tego dokumentu. Jako miasta w częściach traktuję także te, w których znajdowały się jurysdyki, zarówno duchowne, jak i szlacheckie.

W 1789 r. na terenie woj. kijowskiego istniało 101 miast i miasteczek oraz 1787 osad wiejskich (wsi, slobód, futorów i rudni), z czego w pow. kijowskim 57 miast i miasteczek oraz 891 osad wiejskich, w pow. żytomierskim 29 miast i miasteczek oraz 502 osad wiejskich, a w pow. owruckim 10 miast i miasteczek oraz 394 osad wiejskich. Komisarze zaznaczyli właścicieli przy niemal wszystkich miejscowościach, pomijając ich przy trzech miastach, części miasta i 67 wsiach, leżących głównie w pow. żytomierskim. Brak informacji o właścicielach dotyczył głównie miejscowości leżących w granicach dawnej ordynacji ostrogskiej, przy których, poza 2 wsiami, zaznaczono nazwisko zastawnika, dzierżawcy lub dożywotnika.

Tabela 1. Liczba miast i wsi w zależności od typu własności w poszczególnych powiatach woj. kijowskiego w 1789 r.²⁹

Powiat	Typ własności	Liczba miast	Liczba wsi	Części należące do różnych typów własności	Razem	
					Liczba bezwzględna	%
kijowski	szlachecka	36	627	7	670	69,9
	królewska	18	202	4	224	23,4
	duchowna	1	59	4	64	6,7
	razem	55	888	15	958	100
owrucki	szlachecka	9	331	10	350	83,6
	królewska	–	7	2	9	2,2
	duchowna	–	53	6	59	14,2
	razem	9	391	18	418	100
żytomierski	szlachecka	21	459	6	486	90,9
	królewska	–	11	1	12	2,2
	duchowna	1	31	5	37	6,9
	razem	22	501	12	535	100
razem	szlachecka	66	1417	23	1506	78,8
	królewska	18	220	7	245	12,8
	duchowna	2	143	15	160	8,4
	razem	86	1780	45	1911	100

Dobra królewskie. Liczba wsi i miast królewskich w woj. kijowskim została ustalona na podstawie lustracji królewszczyzn z 1789 r.³⁰ W tym roku na terenie województwa odnotowano 219 wsi i 4 części, 20 miast i 3 części królewskie, co stanowiło 12,8% ogółu miejscowości. Wśród 3 miast cząstkowych znalazły się miasta grodowe Żytomierz i Owruć, co wynika z zaznaczonego wyżej traktowania jurydyk jako cząstki, którymi w rzeczywistości były.

²⁹ Miasta i wsie, których części należały do różnego typu własności, zostały zakwalifikowane do kolumny „Części należące do różnych typów własności”, a podstawą obliczenia była cząstka, a nie całe miasto lub wieś, w związku z tym liczone są dwu- lub trzykrotnie. AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewszczyzn województwa kijowskiego 1789; Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90.

³⁰ AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewszczyzn województwa kijowskiego, 1789; Archiv Jugo-Zapadnoj Rosii izdavajemyj kommissjeju dla rozboru drevnich aktov (dalej: AJZR), cz. 7, t. 3, Kijew 1905, s. 199–596.

Większość dóbr królewskich Kijowszczyzny leżała w pow. kijowskim (224 wsie i miasta – 91,7%), głównie w jego południowo-wschodniej części, przy granicy z Rosją. Pozostałe królewsczyzny w województwie to starostwa grodowe zytomierskie (11 wsi i miasto) i owruckie (6 wsi, część wsi i miasto)³¹.

Królewsczyzny woj. kijowskiego znajdowały się w rękach 16 dzierżawców, którzy, poza jednym wypadkiem, dzierżyli po jednym starostwie. Większość pochodziła spoza województwa, zaledwie pięciu z nich posiadało tu dobra dziedziczne. Potentatem, jeśli chodzi o liczbę i wielkość posiadanych starostw, był Stanisław Poniatowski, podskarbi wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego, dzierżący starostwa kaniowskie, bohusławskie, korsuńskie i sienickie, na które składały się 3 miasta i 108 wsi (46,1% królewsczyzn)³². Poniatowski posiadał również dobra dziedziczne w pow. kijowskim, złożone z 17 wsi i miasta. Starostwo czehryńskie (3 miasta i 35 wsi) posiadał Antoni Jabłonowski, kasztelan krakowski, który ponadto miał w woj. kijowskim jeszcze majątek dziedziczny (miasto i 19 wsi); czerkaskie (3 miasta i 17 wsi) – Hieronim Sanguszko, wojewoda wołyński; romanowskie (2 miasta i 11 wsi) – książę Józef Lubomirski; grodowe zytomierskie (miasto i 10 wsi) – Kajetan Iliński, posiadający również 12 wsi w pow. zytomierskim; taraszczańskie (miasto i 8 wsi) – Mikołaj Piastowski; grodowe owruckie (miasto, 6 wsi i część wsi) oraz wieś Weresy w pow. zytomierskim – Jan Stecki, który posiadał również miasto i 25 wsi w pow. owruckim i zytomierskim; niechworoskie (miasto i 4 wsie) – Ignacy i Marianna z Rudzińskich Kaniewscy, stolnikowie różańscy, posiadający ponadto wieś w pow. kijowskim; kahorlickie (5 wsi) – Jan Amor hrabia Tarnowski; hermanowskie (4 wsie i 1 część) – Kasper Dąbrowski; różowskie (miasto i 4 wsie) – Ignacy Cetner, wojewoda bełski; taborowskie

³¹ Liczba wsi należących do starostwa owruckiego podana w lustracji z 1789 r. jest niekompletna. Lustracja pow. owruckiego z 1765 r. wymienia Owruć i 14 wsi; por. AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 2, Lustracja powiatu owruckiego woj. kijowskiego, 1765.

³² Starostwa korsuńskie i bohusławskie obok białocerkiewskiego i chmielnickiego na sejmie 1773–1775 r. Rzeczpospolita w dowód wdzięczności oddała na własność królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu i jego sukcesorom. W 1777 r. starostwa kaniowskie i bohusławskie król Stanisław August podarował swojemu bratankowi Stanisławowi Poniatowskiemu. Lustratorowie zauważają, że należy z nich zapłacić 10 gr, a nie podwójną kwartę, jak w wypadku królewsczyzn. Starostwo białocerkiewskie, podarowane przez króla Franciszkowi Ksaweremu Branickiemu w 1774 r., zostało obciążone jak dobra dziedziczne. Starostwo chmielnickie leżało w woj. podolskim; AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewsczyzn województwa kijowskiego, 1789; *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 482; tamże, t. 2, Kraków 1936, s. 399.

(miasto i 2 wsie) – Katarzyna z Rostkowskich Cyryna; szawuliskie (miasto i 2 wsie) – Ludwika Bierzyńska z Ponińskich, kasztelanowa żytomierska, posiadająca również 4 wsie i miasto w pow. kijowskim; dymirskie (miasto i wieś) – Kajetan Potocki, który dzierżawił je Kajetanowi Golejowskiemu; część starostwa zwinogradzkiego (miasto) – Salomea z Brzozowskich Sołtykowa; starostwo szołomeckie (2 wsie) – Andrzej Komar, posiadający również 6 wsi i 2 części w pow. owruckim i żytomierskim.

Dobra kościelne. Na dobra duchowne w woj. kijowskim składały się 2 całe i część miasta, 12 jurydyk w 10 miastach, 143 wsie i 4 części wsi, skupione w 24 różnej wielkości majątkach. Wsie i miasta leżące w dobrach kościelnych stanowiły 8,4% osad województwa. Najwięcej było ich w pow. kijowskim (62) i owruckim (58), ale najwyższy odsetek dóbr duchownych widoczny był w pow. owruckim, w którym stanowiły one 14,2% miejscowości. W pow. żytomierskim i kijowskim dobra kościelne stanowiły odpowiednio 6,9 i 6,7% ogółu wsi i miast.

Największy majątek posiadała metropolia kijowska, na który składało się miasto i 67 wsi leżących we wszystkich trzech powiatach. Włości metropolii stanowiły 42,4% dóbr kościelnych w województwie. Wsie spisano w jednym ciągu z pominięciem administracji ekonomicznej i przynależności parafialnej, przez co nie można stwierdzić, czy stanowiły one zwarte kompleksy dóbr³³. Kolejnym pod względem wielkości majątkiem kościelnym był klucz fastowski, będący uposażeniem biskupa kijowskiego Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego. W jego skład wchodziło miasto i 22 wsie w pow. kijowskim. Większymi dobrami dysponowały również bazylianki koreckie (7 wsi i 3 części w pow. owruckim) i bazylianie owrucy, posiadający jurydykę w Owruczu oraz 6 całych i część wsi w tymże powiecie. Być może byli również właścicielami 12 wsi, przy których zapisano jedynie „opactwo owruckie”, pomijając informację co do konwentu³⁴. Do większych majątków można zaliczyć także posiadłości probostwa wielednickiego (miasto, 3 wsie i część w pow. owruckim), dominikanów czarnobylskich (4 wsie w pow. owruckim), karmelitów berdyczowskich (jurydyka w Lubarze i 2 wsie w pow. żytomierskim), parafię chabeńską (jurydyka w Chabnem i 2 wsie w pow. żytomierskim) i nieokreślonych co do siedziby bazylianów (jurydyka w Lubarze, futor i część wsi w pow. żytomierskim). Pozostałe dobra to majątki dwuwioskowe lub złożone z wsi i części wsi (2), jednowioskowe (9) bądź częściowe (3).

³³ Komisarze sporządzający protokół najczęściej pomijali informację o organizacji ekonomicznej większych dóbr duchownych.

³⁴ Bardziej prawdopodobne, że byli to dominikanie posiadający w Owruczu klasztor i kościół parafialny.

Dobra dziedziczne. Własność szlachecka w woj. kijowskim obejmowała 1506 wsi i miast, w tym 66 miast i 11 części miast, 1417 wsi i 12 części wsi. Własność szlachecka stanowiła 78,8% dóbr ziemskich województwa (zob. tab. 1). W protokole odnotowano 267 majątków różniących się znacząco stanem posiadania oraz 69 wsi lub części wsi posiadanych przez najczęściej niewymienianą z nazwiska szlachtę cząstkową.

W 1789 r. na terenie województwa istniało 11 majątków (4,1%), które składały się z ponad 20 miejscowości. W ich granicach leżało 518 całych wsi i miast oraz 11 części, co stanowiło 33,9% własności szlacheckiej.

Największym majątkiem dysponował Franciszek Ksawery Branicki, hetman wielki koronny, w którego posiadaniu znajdowały się 4 miasta i 182 wsie. Jego rozległe włości w całości leżały w zachodniej części pow. kijowskiego, tworząc tam zwarty kompleks dóbr obejmujący całe cztery parafie: białocerkiewską (43), stawiską (83), lisiańską (31), rokitiańską (25) i niewielką część wasylowskiej (4).

Trzykrotnie mniejszym pod względem wielkości majątkiem były niedzielne włości Rokickich, składające się z miasta, 69 wsi i jednej części. Całość dóbr, poza 3 wsiami, leżała w parafii ostrohladowickiej, w północnej części pow. owruckiego, przy granicy z Litwą. Kolejnym, pod względem wielkości, właścicielem ziemskim byli wspólnie zarządzający dobrami bracia Józef, Waclaw i Aleksander Chodkiewiczowie, synowie Jana Mikołaja, starosty żmudzkiego, i Ludwika z Rzewuskich. Na majątek Chodkiewiczów składało się miasto Czarnobyl oraz 48 całych i 3 części wsi. Całość dóbr skupiona była w kluczu czarnobylskim leżącym w parafii czarnobylskiej, we wschodniej części pow. owruckiego.

Pozostałe dobra magnackie były już wyraźnie mniejsze. Jan Stecki, starosta owrucki, posiadał miasto, 31 wsi i 4 części leżące na pograniczu pow. owruckiego i żytnierskiego; Prot Potocki, starościc guzowski, posiadał w pow. kijowskim 2 miasta, 27 wsi i część wsi; Jan Nepomucen Iliński, starosta cudnowski – klucz kureński w pow. żytomierskim (miasto i 27 wsi); nieznany z imienia i urzędu Prozor – 2 miasta i 24 wsie leżące w parafii ostrohladowickiej, na północy pow. owruckiego; Szczęsny Czacki, podczaszy wielki koronny (do 1784) – miasto i 22 wsie w pow. kijowskim; bracia Damian, Jakub, Józef, Michał i Tadeusz Pawszowie, podkomorzyce owruccy – 2 miasta, 22 wsie i 16 części wsi leżących na pograniczu pow. owruckiego i żytomierskiego; Kajetan Rościszewski, dziekan katedry kijowskiej – miasto i 20 wsi w pow. kijowskim; a Grigorij Potiomkin, feldmarszałek wojsk rosyjskich – 21 wsi w pow. kijowskim.

Do magnaterii należy jeszcze doliczyć trzy majątki wspomnianych wcześniej przedstawicieli zamożnej szlachty dzierżących duże kró-

lewszczyzny. Był to majątek Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, którego potęga majątkowa wynikała głównie z dzierżenia starostw bohusławskiego, korsuńskiego, kaniowskiego i sienickiego, składających się z 3 miast i 108 wsi oraz dużo mniejszych dóbr dziedzicznych (klucze trachtamirowski – 8 i tahaniecki – 10). Dobra te, zarówno dziedziczne, jak i starostwa, leżały we wschodniej i południowo-wschodniej części pow. kijowskiego. Dzięki posiadanym królewsczym do rangi czwartego majątku w województwie urastały dobra Antoniego Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, który posiadał starostwo czechryńskie (3 miasta i 35 wsi) oraz dziedziczny klucz medwedowski (część miasta, 17 wsi i 2 części). Dobra dziedziczne i starostwa dzierżone przez Jabłonowskiego, podobnie jak w wypadku Poniatowskiego, leżały w południowo-wschodniej części pow. kijowskiego. Mniejszymi dobrami dysponował Kajetan Iliński, starosta żytomierski, który obok 12 wsi dziedzicznych posiadał również starostwo żytomierskie, złożone z miasta i 10 wsi.

Magnackimi z racji swej wielkości były również dobra metropolii kijowskiej (miasto i 67 wsi), dobra stołowe biskupów kijowskich, będące uposażeniem biskupa kijowskiego Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego (miasto i 22 wsie). W sumie 16 wielkich majątków ziemskich obejmowało 835 całych i części miejscowości, co stanowiło około 46% osad woj. kijowskiego.

Drugą grupą majątkową była szlachta posiadająca od 11 do 20 wsi. W 1789 r. na terenie woj. kijowskiego istniało 18 majątków spełniających te kryteria. Do 18 posiadaczy ziemskich, którzy stanowili 6,8% właścicieli, należało 24 całych i 2 części miast oraz 237 wsi i 18 części, co daje 18,1% własności szlacheckiej. Do szlachty bogatej należało 25,1% osad w pow. kijowskim i 15,7% w żytomierskim. Znacznie słabiej była ona reprezentowana w pow. owruckim (8,3%), zdominowanym przez wielką i drobną własność. Tej wielkości majątki posiadali Jan Hański, chorąży kijowski (miasto i 17 wsi); Kacper Lubomirski (miasto i 18 wsi); wymieniani już Antoni Jabłonowski, kasztelan krakowski (część miasta, 17 wsi i 2 części), posiadający również starostwo czechryńskie, i Stanisław Poniatowski, podskarbi wielki litewski (miasto i 17 wsi), który miał również starostwa bohusławskie, korsuńskie, kaniowskie i sienickie; bracia Józef i Filip Olizarowie (miasto, 15 wsi i 2 części); bracia Jan Nepomucen i Krzysztof Karwicy (17 wsi); Adam i Seweryn Rzewuscy (miasto i 15 wsi); Andrzej Dubrawski, sędzia grodzki żytomierski (miasto i 15 wsi), Wincenty hrabia Tyszkiewicz, referendarz litewski (miasto i 14 wsi); Józef Bierzyński, podkomorzy żytomierski (14 wsi i 5 części); Stefan Lubowidzki, generał-major wojsk koronnych

(2 miasta, jurydyka, 12 wsi i 2 części); Józef Młodecki (miasto i 13 wsi); Stanisław Pruszyński, kasztelan żytomierski (10 wsi i 7 części); Kajetan Iliński, starosta żytomierski (12 wsi); kniaziowie Szujscy (miasto i 11 wsi); Michał Głębocki, wojski większy owrucki (miasto i 11 wsi); Tadeusz Niemirycz, podkomorzy owrucki (miasto i 10 wsi) i August Dobrogost Jabłonowski, wojewodzie nowogrodzki (miasto i 10 wsi).

Grupa szlachty zamożnej, posiadającej 6–10 całych wsi i miast, liczyła 29 właścicieli ziemskich. W ich rękach znajdowało się 18 miast i 2 części miast oraz 185 wsi i 9 części wsi, co stanowiło 13,8% osad województwa – najwięcej w pow. żytomierskim, w którym co czwarta wieś i miasto należały do zamożnej szlachty (zob. tab. 2). Było wśród nich po czterech właścicieli majątków złożonych z 10 i 9 wsi i miast, pięciu szlachciców posiadało 8 i 7 wsi i miast oraz jedenastu posiadających 6 wsi i miast. Ta grupa własności ziemskiej niemal nie występowała w pow. owruckim, w którym należało do niej zaledwie 5,8% osad.

Znacznie liczniej była reprezentowana szlachta średnia, do której zaliczyłem posiadaczy od 1 do 5 całych wsi lub miast. Grupa ta liczyła 142 właścicieli (53%), którzy posiadali 12 całych i 3 części miast oraz 301 wsie i 43 części wsi, w sumie 22,9% osad województwa. Własność średnioszlachecka była w miarę równomiernie reprezentowana w każdym z trzech powiatów, posiadając w nich od 20,9% wsi i miast w pow. kijowskim do 25,9% w żytomierskim. W grupie tej było 10 majątków pięciowioskowych, w tym 5 z miastem, 12 czterowioskowych, w tym 5 z miastem, 18 trzywioskowych, w tym 2 z miastem i jeden dodatkowo z 12 częściami, 47 dwuwioskowych, w tym 4 z miastem lub częścią miasta oraz 55 jednowioskowych.

Szlachta drobna, posiadająca części wsi, jest najtrudniejsza do określenia, zarówno pod względem liczby właścicieli części, jak i liczby części w poszczególnych wsiach. Jak już zaznaczyłem, przy części wsi posiadanych przez drobną szlachtę komisarze nie wyliczali szczegółowej listy właścicieli, ograniczając się do określenia takich wsi jako posiadanych w częściach, przez co dane odnoszące się do szlachty częściowej mogą zostać uznane jedynie za wartości przybliżone. Z imienia i nazwiska lub tylko z nazwiska odnotowano 66 posiadaczy części, którzy stanowili 24,1% właścicieli. Do drobnej własności należało 72 całych wsi i 32 części wsi i miast, co stanowiło do 6,7% miejscowości województwa. Własność częściowa najliczniej występowała na północy woj. kijowskiego, głównie w pow. owruckim, w którym leżało 57,7% całych osad i części drobnoszlacheckich, i w północnej części pow. żytomierskiego (31,7%). W pow. kijowskim było to zaledwie 8 wsi i 3 części (10,6%). W skali powiatów wsie i miasta należące do drobnej własności

ści stanowiły 15,9% osad pow. owruckiego, 6,5% zytomierskiego i 1,6% kijowskiego (zob. tab. 2).

Tabela 2. Wielkość własności szlacheckiej w powiatach woj. kijowskiego w 1789 r.³⁵

Katego- ria włas- ności	Powiat															
	kijowski				owrucki				żytomierski				razem			
	miasta i wsie				miasta i wsie				miasta i wsie				miasta i wsie			
	całe	częstki	razem	%	całe	częstki	razem	%	całe	częstki	razem	%	całe	częstki	razem	%
szlachta: – drobna	8	3	11	1,6	41	19	60	15,9	23	10	33	6,5	72	32	104	6,7
– średnia	141	2	143	20,9	49	37	86	22,8	124	7	131	25,9	314	46	360	22,9
– zamożna	81	4	85	12,5	18	4	22	5,8	105	3	108	21,4	204	11	215	13,8
– bogata	163	6	169	25,1	23	11	34	9,0	75	3	78	15,4	261	20	281	18,1
– magna- teria	249	–	249	36,8	164	11	175	46,5	105	–	105	20,9	518	11	529	33,9
nieznany właściciel	21	–	21	3,1	–	–	–	–	50	–	50	9,9	70	1	71	4,6
razem	663	15	678	100	295	82	377	100	482	23	505	100	1440	120	1560	100

Komisarze, sporządzając protokół „Ofiary 10 i 20 grosza”, obok nazwy wsi lub miasta zaznaczali również, jakim prawem do majątku dysponował jego posiadacz. Na podstawie tych zapisów można wyróżnić dwie zasadnicze grupy majątków: posiadanych prawem dziedzicznym i prawem czasowym. Do drugiej grupy należy zaliczyć wsie i miasta posiadane prawem dożywotnim, zastawnym lub dzierżawnym – w wypadku woj. kijowskiego wyłącznie dobra szlacheckie. Na terenie Kijowszczyzny użytkowano w ten sposób 258 wsi, miast i części³⁶, co stanowiło 16,5% własności szlacheckiej i dotyczyło 14,3% majątków (38).

W grupie 190 miejscowości, przy których podano informację o właścicielu, najliczniej reprezentowana była szlachta najzamożniejsza. Ponad połowa czasowo wyłączonych z majątku miejscowości należała do magnaterii lub bogatej szlachty (144 miejscowości), przy czym aż 111 z nich należało do magnaterii (43%). Pozostałe wsie były własnością głównie szlachty zamożnej i średniej, choć sporą grupę stanowiły miejscowości

³⁵ Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90.

³⁶ 8 miast i 2 części, 239 całych i 9 części wsi.

należące do nieznanych z imienia i nazwiska właścicieli. Podobnie – od najbogatszej do najbiedniejszej szlachty – rozkładały się proporcje, jeśli idzie o udział miejscowości oddawanych w „obce ręce” w całym majątku, jak i o liczbę właścicieli decydujących się na czasowe odstąpienie części majątku (zob. tab. 3 i 4).

Tabela 3. Miasta i wsie oddane w dzierżawę w zależności od kategorii własności w woj. kijowskim w 1789 r.³⁷

Kategoria własności	Ogół posiadanych miast, wsi i cząstek	Liczba wydzierżawionych miast i wsi		Odsetek miast i wsi oddanych w posesję w skali poszczególnych kategorii własności
		Liczba bezwzględna	%	
szlachta:				
– drobna	104	2	0,8	1,9
– średnia	360	21	8,1	5,8
– zamożna	215	23	8,9	10,7
– bogata	281	33	12,8	11,7
– magnateria	529	111	43,0	21,0
nieznani właściciele	71	68	26,4	95,8
razem	1560	258	100	–

Tabela 4. Struktura majątkowa szlachty oddającej dobra w czasową posesję w woj. kijowskim w 1789 r.³⁸

Kategoria własności	Ogół właścicieli	Liczba właścicieli wydzierżawiających wsie i miasta		Odsetek właścicieli oddających w posesję wsie i miasta w skali poszczególnych kategorii własności
		Liczba bezwzględna	%	
szlachta:				
– drobna	66	1	5,3	1,5
– średnia	142	13	34,2	9,2
– zamożna	29	10	26,3	33,3
– bogata	18	7	18,4	38,9
– magnateria	11	6	15,8	54,5
razem	266	37	100	–

³⁷ Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90.

³⁸ Tamże.

Warto zaznaczyć, że pomimo tego, iż puszczanie wsi w dzierżawę, zastaw lub oddawanie w dożywocie praktykowano w co drugim majątku magnackim, to większość wsi oddanych w „obce ręce” należała do dwóch majątków. W dzierżawie znajdował się cały, 21-wioskowy majątek feldmarszałka Potiomkina oraz składający się z miasta, 68 wsi i części majątek Rokickich, który niemal w całości został oddany w „obce ręce” (miasto i 15 wsi w zastawie, przy 51 wsiach nie określono formy użytkowania) – w sumie 88 miejscowości.

Zasadnicza różnica, jeśli chodzi o formułę prawną czasowego oddawania części posiadanych miejscowości w „obce ręce” zachodzi między magnaterią a pozostałymi kategoriami własności. Własność magnacka najczęściej była dzierżawiona (40,4%) i oddawana w zastaw (40,4%), rzadziej w dożywocie (19,2%). Przewaga dzierżaw i zastawów mogła wynikać z zapotrzebowania na gotówkę lub z trudności w zarządzaniu osobistym bądź przez ekonoma często rozproszonym i leżącym w kilku województwach majątkiem, przez co decydowano się na wydzierżawienie jego części, z czym zapewne mamy do czynienia w wypadku majątku feldmarszałka Potiomkina. W pozostałych typach własności dużo większe znaczenie miały dożywocia. W oddanych w „obce ręce” majątkach bogatej szlachty dożywocia stanowiły 84,6% miejscowości, a dzierżawy i zastawy odpowiednio 10,3 i 5,1% osad. W przypadku szlachty zamożnej miejscowości czasowo odstąpione w niemal w równym stopniu były zastawami (55%), jak i dożywociami (45%), a szlachty średniej – zastawami było 50%, dożywociami 35,7%, a dzierżawami 24,3% odstąpionych osad.

Największym zespołem oddanym w „obce ręce” było miasto i 50 wsi należących do Rokickich, trzymany nieznany prawem przez Straszewiczów, marszałkowiczów upickich. Pozostałe dobra Rokickich, również nieznany prawem, posiadali nieokreśleni imionami Oskirkowie (7), Pawsza (5) i Aleksandrowicz (4). Drugim pod względem wielkości był zespół majątkowy złożony z 2 miast i 17 wsi będących w dożywociu Zofii Józefy z Lubomirskich Ponińskiej, żony Adama, podskarbiego wielkiego koronnego. Ten majątek, jako jedyny w województwie, został w całości odstąpiony osobom trzecim. Trzecim pod względem wielkości majątkiem był zespół 16 wsi nieznanego właściciela, trzymany nieokreślonym prawem przez Jerzego Sylwestrowicza, łowczego wileńskiego. Jako większe należy jeszcze wymienić dożywocie Marii z Lubomirskich Radziwiłłowej, żony Karola Stanisława, miecznika litewskiego (miasto i 7 wsi), dożywocie Anny z Niemierzyców Pawszowej, wdowy po Janie podkomorzym owruckim (2 miasta i 5 wsi), dożywocie Kordyszowej (miasto i 5 wsi) oraz zespół majątkowy trzymany prawem

zastawnym i dożywotnim przez Czajkowskiego (miasto i 4 wsie), będący własnością wspomnianej wyżej Ponińskiej. Wśród pozostałych zespołów majątkowych u czasowych użytkowników znalazły się 2 zespoły złożone z 4 miejscowości, 7 zespołów złożonych z 3 miejscowości, 15 złożonych z 2 miejscowości i 90 złożonych z miasta lub wsi.

Struktura dochodów z dóbr ziemskich w województwie kijowskim

W świetle protokołu „Ofiary 10 i 20 grosza” oraz lustracji królewskich ziemskich w woj. kijowskim dawały roczny dochód w wysokości 6 598 091 zł, z czego ze starostw uzyskano 1 094 433 zł, z dóbr dziedzicznych 5 132 201 zł, a z dóbr kościelnych 371 457 zł (zob. tab. 5)³⁹. Rozkład struktury dochodów trzech typów własności w połączeniu z udziałem w strukturze własności wyglądał następująco: dochody z dóbr szlacheckich stanowiły 78% ogólnej kwoty i obejmowały 77,8% wsi i miast, w wypadku dóbr kościelnych było to odpowiednio 5,6 i 8,4%, a dóbr królewskich: 16,6 i 12,7%. Brak korelacji między strukturą własności a strukturą dochodów w przypadku dóbr kościelnych i królewskich wynika z ich geograficznego położenia i stanu zagospodarowania. Mógł również wynikać z różnic w szacowaniu dochodów zarówno z dóbr królewskich, jak i kościelnych oraz szlacheckich.

Tabela 5. Struktura dochodów w zależności od typu własności ziemskiej w woj. kijowskim w 1789 r.⁴⁰

Powiat	Typ własności ziemskiej							
	szlachecka		duchowna		królewska		razem	
	Liczba bezwzględna	%	Liczba bezwzględna	%	Liczba bezwzględna	%	Liczba bezwzględna	%
kijowski	3 118 611	72,0	173 008	4,0	1 042 293	24,0	4 333 912	65,7
owrucki	521 530	84,7	84 669	13,7	9 995	1,6	616 194	9,3
żytomierski	1 492 060	90,5	113 780	6,9	42 145	2,6	1 647 985	25,0
razem	5 132 201	77,8	371 457	5,6	1 094 433	16,6	6 598 091	100

³⁹ Są to sumy skorygowane o liczne pominięcia i omyłki komisarzy. Podsumowali oni dochód z dóbr szlacheckich i duchownych jedynie na 5 081 171 zł, 25 gr oraz 2 i pół szeląga.

⁴⁰ Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90; AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewskich ziemskich województwa kijowskiego, 1789; AJZR, cz. 7, t. 3, s. 199–596.

Lustrowanie królewszczyzn wiązało się z obecnością lustratorów w poszczególnych starostwach i dzierżawach, i sporządzaniem inwentarzy na gruncie, a przez to lepszym oszacowaniem stanu dóbr i płynących z nich dochodów. Z treści dokumentu nie wynika, czy lustrację przeprowadzono na gruncie, czy też ograniczono się tylko do wglądu w istniejące już inwentarze. Za drugą możliwością przemawia działalność Sejmu Wielkiego, który wyznaczał krótkie terminy realizacji spraw podatkowych, a także treść lustracji. W swojej konstytucji sejm nakazał lustratorom rozpocząć pracę 17 lipca, a zakończyć w terminie wyznaczonym dla lustracji dóbr ziemiańskich, czyli do końca września⁴¹. Do tego dochody zapisane w lustracji były wartością średnią z trzech poprzednich lat, spisana z inwentarzy, a nie sumą uzyskaną w 1789 r. Natomiast przeprowadzenie Ofiary wieczystej [...] na powiększenie sił krajowych – z założenia polegało jedynie na zaprzysiężeniu prawdziwości danych zapisanych w inwentarzach przedłożonych komisjom powiatowym przez dziedziców lub dzierżawców. Komisje tylko wyjątkowo miały bezpośrednio lustrować dobra duchowne i szlacheckie. Brak realnej kontroli „oświadczeń o dochodach” musiał prowadzić do zaniżania dochodów. Ponadto na wymiar dochodu i podatku wpływały niskie taksy przyjmowane przez lokalne komisje, na co zwracał uwagę Roman Rybarski. Stwierdził on dowolność obliczania intraty przez komisarzy różnych województw. Wedle ustawy sejmowej mieli układać takse pańszczyzny, robocizny, zboża i innych rzeczy przynoszących intratę „stosownie do zwyczaju województwa, ziemi lub powiatu”⁴². Było to o tyle uzasadnione, że „powiaty to były wielkie jednostki administracyjne, o różnej urodzajności ziemi, o różnym położeniu gospodarstw. W innym położeniu jest majątek, który leży nad spławną rzeką, a w innym folwark leżący odległy od tej rzeki o kilka mil drogi lub bezdroża. Ustanawiając jedną takse dla całego powiatu, ułatwiano zadanie komisarzom, ale siłą rzeczy przyjmowano dla całego powiatu najniższy szacunek, by nikogo nie skrzywdzić”⁴³.

Pomimo zaznaczonych powyżej prawdopodobnych różnic w szacowaniu dóbr królewskich oraz duchownych i dziedzicznych sam proces wyliczenia dochodów nie tłumaczy braku korelacji między strukturą własności i strukturą dochodów w przypadku dóbr kościelnych i królewszczyzn. Wydatny w tym udział miało przede wszystkim położenie geograficzne i poziom zagospodarowania dóbr. Szacunkowy przeciętny dochód z jednostki osadniczej w woj. kijowskim w 1789 r. wynosił

⁴¹ VL, s. 95, 100.

⁴² R. Rybarski, dz. cyt., s. 323.

⁴³ Tamże.

3760 zł (bez miast 3139 zł)⁴⁴ i znacznie różnił się w odniesieniu do poszczególnych powiatów. Największe dochody osiągalni właściciele dóbr w pow. kijowskim (4821 zł, bez miast 4090 zł), następnie w pow. żytomierskim i owruckim (odpowiednio: 2810, bez miast 2268 zł; 1774 zł, bez miast 1482 zł). Na podstawie sumariusza nie sposób rozstrzygnąć o przyczynach tak znacznych różnic w dochodach w poszczególnych powiatach. Niewątpliwie mamy tu do czynienia z różnicami w poziomie gospodarczo-osadniczym, na co wskazuje znaczny odsetek futurów i slobód w pow. owruckim, mogących świadczyć o pustkach osadniczych i próbach ich zagospodarowania (zob. tab. 6). Dobra kościelne

Tabela 6. Przeciętny dochód z miast i wsi w województwie kijowskim w 1789 r.⁴⁵

Powiat	Typ osady	Liczba osad	Średni dochód	Odsetek futurów i slobód
kijowski	miasta	60	14951	5,9
	wsie	782	4250	
	futory i slobody	49	1526	
	wsie, futory, slobody	831	4090	
	razem	891	4821	
owrucki	miasta	7	12820	16,7
	wsie	221	1700	
	futory i slobody	44	387	
	wsie, futory, slobody	265	1482	
	razem	272	1774	
żytomierski	miasta	23	12300	4,0
	wsie	387	2300	
	futory i slobody	16	1497	
	wsie, futory, slobody	403	2268	
	razem	426	2810	
razem	miasta	90	14108	7,3
	wsie	1390	3302	
	futory i slobody	109	1062	
	wsie, futory, slobody	1499	3139	
	razem	1589	3760	

⁴⁴ Podstawą do obliczenia przeciętnego dochodu było 1589 wsi i miast. Pominięto osady, w przypadku których dochód spisano łącznie dla kilku punktów osadniczych.

⁴⁵ Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90; AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewskich województwa kijowskiego, 1789; AJZR, cz. 7, t. 3, s. 199–596.

były w miarę równomiernie rozłożone we wszystkich trzech powiatach, podczas gdy około 90% królewskich leżało w najlepiej zagospodarowanym pow. kijowskim. Poza tym porównanie wsi królewskich z duchownymi leżącymi w pow. kijowskim prowadzi do wniosku, że lepiej zagospodarowanymi były te pierwsze. W dobrach królewskich z osady miejskiej i wiejskiej uzyskiwano średnio 4828 zł (bez miast 4110 zł), a w dobrach kościelnych zaledwie 2755 zł (bez miast 2414 zł). Za tym, że różnica między wielkością własności duchownej a jej dochodowością w porównaniu z królewskimi wynikała z ich słabszego zagospodarowania i rozmieszczenia geograficznego, a nie z różnic w sposobie przeprowadzenia szacunku dochodów przemawiają również dane dotyczące dóbr szlacheckich. Były one szacowane wedle tych samych zasad co duchowne, a średni dochód z osady w pow. kijowskim wynosił 4952 zł (bez miast 4255 zł).

Dochody z dóbr królewskich. Jak zaznaczyłem wcześniej, dochody płynące z królewskich wynosiły prawie 1 mln 100 tys. zł i pochodziły głównie ze starostw leżących w pow. kijowskim (zob. tab. 5).

Najbardziej dochodowymi starostwami były bohusławskie i kaniowskie, będące w posiadaniu Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, starostwo czerkaskie Hieronima Sanguszki, wojewody wołyńskiego, i czehryńskie Antoniego Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego (zob. tab. 7).

Tabela 7. Dochody starostw i ich dzierżawcy w woj. kijowskim w latach 1786–1788⁴⁶

Starostwo	Dochód starostwa	Dzierżawca	Powiat
bohusławskie	233 564	Poniatowski Stanisław, podskarbi wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego	kijowski
kaniowskie	176 919	jw.	kijowski
czerkaskie	132 528	Sanguszko Hieronim, wojewoda wołyński	kijowski
czechryńskie	132 223	Jabłonowski Antoni, kasztelan krakowski	kijowski
korsuńskie	114 249	Poniatowski Stanisław, podskarbi wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego	kijowski
taraszczańskie	55 085	Piastowski Mikołaj	kijowski
romanowskie	49 104	Lubomirski Józef	kijowski
żytomierskie (grodowe)	39 351	Iliński Kajetan	żytomierski
kahorlickie	35 954	Tarnowski Jan	kijowski
hermanowskie	27 403	Dąbrowski Kasper	kijowski

⁴⁶ AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 4, Lustracja królewskich województwa kijowskiego, 1789; AJZR, cz. 7, t. 3, s. 199–596.

szawulińskie	24 670	Bierzyńska Ludwika z Ponińskich, kasztelanowa żytomierska	kijowski
rożowskie	17 847	Cetner Ignacy, wojewoda bełski	kijowski
dymirskie	16 815	Potocki Kajetan	kijowski
owruckie (grodowe)	7422	Stecki Jan, starosta owrucki	owrucki
taborowskie	6424	Cyryna Katarzyna z Rostkowskich	kijowski
siennickie	4050	Poniatowski Stanisław, podskarbi wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego	kijowski
Szołomek i Słoboda	2573	Komar Andrzej	owrucki
niechworowskie	15 458	Kaniewski Ignacy, stolnik różański	kijowski
Zwinogradka ⁴⁷	---	Sołtykowa Salomea z Brzozowskich	kijowski
Weresy	2794	Stecki Jan, starosta owrucki	żytomierski

Dochody z dóbr duchownych. W świetle sumariusza „Ofiary 10 i 20 grosza” dochody duchowieństwa kijowskiego wynosiły nieco ponad 370 tys. zł, co stanowiło zaledwie 5,6% dochodów z dóbr ziemskich województwa. W skali powiatów większy udział w strukturze dochodów miały dochody duchowieństwa w pow. owruckim, ale nominalnie była to suma niższa od sum uzyskiwanych w pozostałych powiatach (zob. tab. 5).

W przypadku duchowieństwa opodatkowane zostały nie tylko dochody uzyskiwane z ziemi, ale również dziesięciny i meszne płacone na rzecz Kościoła oraz sumy czynszowe i zapisy wieczyste na jego rzecz, zabezpieczone na dobrach, które zostały wyłączone z intrat dóbr dziedzicznych, a potrącone z dochodów duchownych.

Jak już wspomniano, od podatku zwolniono fundusze na seminaria diecezjalne, fundusze wikariuszy i misjonarzy „i pięćset złotych tylko na osobę dochodu mającą”; szpitale dla podrzutków, chorych i ubogich przeznaczające cały dochód na ich utrzymanie; fundusze i konwikty ubogich studentów oraz plebanów obu obrządków bez dziesięciny, jakichkolwiek sum i poddanych. Niższy, ziemiański podatek mieli płacać plebani mający *curam animarum*, którzy nie mieli pewnej i stałej intraty ponad 2 tys. zł; klasztory, które miały tylko 2 tys. zł dochodu na całe zgromadzenie; konwenty, które utrzymywały swoim kosztem szkoły publiczne mające co najmniej 3 profesorów, aprobowane przez Komisję Edukacji oraz zgromadzenia zakonne, które zostały powołane

⁴⁷ Starostwo zwinogradzkie, jak i większość linii granicznej, było terytorium spornym między woj. kijowskim i braclawskim. Lustratorowie woj. kijowskiego spisali tylko miasto Zwinogradkę bez kwoty podatku, zaznaczając, że starostwo zostało spisane z województwem braclawskim; AJZR, cz. 7, t. 3, s. 533–535.

w celu edukacji publicznej. Na pomniejszenie podatku o sumy wyłożone na prowadzenie szkoły mogły liczyć klasztory, które w porozumieniu z Komisją Edukacji podejmą się utrzymywania szkół publicznych⁴⁸.

Sumy uzyskiwane przed rzymsko- i greckokatolickie parafie, klasztory, szkoły itp. były zazwyczaj niewielkie. Z dóbr duchownych najwyższe dochody przynosiły dobra należące do greckokatolickiej metropolii kijowskiej, która uzyskiwała 156 tys. zł rocznie. 71 tys. zł przynosiły dobra stanowiące uposażenie Kaspra Kazimierza Kolumny Cieciszowskiego, biskupa kijowskiego. Większą sumę, ponad 13 tys. zł, przynosiły jeszcze tylko dobra należące do nieznanego opactwa owruckiego, dominikańskiego lub bazylikańskiego. Nieco ponad 8 tys. zł dochodu z dóbr ziemskich miały klasztory karmelitów berdyczowskich i bazylianek koreckich, a majątek rzymskokatolickiej kapituły kijowskiej – 7,5 tys. zł. Pozostałe 18 duchownych majątków ziemskich dawało poniżej 5 tys. zł rocznego dochodu.

W sumie majątki należące do duchowieństwa przynosiły 287 282 zł, różnego rodzaju zapisy i ujęte łącznie sumy uiszczane przez parochów greckokatolickich 84 175 zł, a łączny dochód duchowieństwa wynosił 371 457 zł.

Dochody z dóbr dziedzicznych. Na potrzeby analizy struktury dochodów z dóbr dziedzicznych zestawilem dochody szlacheckie od najniższych do przekraczających 100 tys. zł, dzieląc je w grupy co 500 oraz co 5 i 10 tys. zł dochodu (zob. tab. 8). Posługując się danymi zebranymi w tabeli 8 i nawiązując do pięciostopniowej struktury szlachty zaproponowanej przez Dworzaczka, podział szlachty ze względu na dochody zawęziłem do pięciu grup, przyjmując następujące przedziały: powyżej 100 tys. zł, od 50 do 100 tys. zł, od 25 do 50 tys. zł, od 10 do 25 tys. zł oraz poniżej 10 tys. zł (zob. tab. 9). Pewne wątpliwości może budzić ostatnia grupa dochodowa, mieszcząca aż 68% właścicieli ziemskich o wyraźnie zróżnicowanych dochodach. Zestawiając skrajne wartości, w tej samej grupie mamy szlachcica posiadającego 10 tys. zł dochodu i szlachcica, który mógł wykazać zaledwie 100 zł rocznego dochodu, zwłaszcza że średni dochód z osady wiejskiej wynosił 3139 zł (zob. tab. 6). Z tego też względu grupa ta została szczegółowo rozpisana w tabeli 10. W tabelach 8–10 nie zostały uwzględnione dochody płynące z 70 miejscowości, przy których nie zaznaczono właściciela. Suma, którą uzyskiwano z tych majątków, to prawie 250 tys. zł.

Nieco „zamieszania” wprowadzają dochody z dzierzawionych starostw przynoszących sporą intratę, nierzadko przekraczającą tę uzy-

⁴⁸ VL, s. 73.

skiwana z dóbr dziedzicznych. Uwzględniam je, często odnotowując dzierżawców królewskich dwukrotnie: w grupie szlachty, do której przynależą z racji dochodów z dóbr dziedzicznych oraz po zsumowaniu intraty z majątku własnego i królewskiej, co wielokrotnie znacznie podnosiło dochód, a co za tym idzie prestiż szlachcica.

Tabela 8. Struktura dochodów z dóbr szlacheckich w woj. kijowskim w 1789 r. (zestawienie rozszerzone)⁴⁹

Dochód w tys. złp	Liczba majątków		Dochód grupy	
	Liczba bez- względna	%	Liczba bez- względna	%
powyżej 100	4	1,4	1 382 287	29,0
90–100	3	1,2	281 519	5,8
80–90	1	0,4	80 172	1,7
70–80	3	1,2	224 176	4,7
60–70	5	1,9	328 725	7,1
50–60	2	0,7	101 809	2,1
40–50	11	4,1	493 757	10,4
30–40	11	4,1	372 945	7,8
20–30	17	6,4	429 663	9,0
10–20	28	10,5	413 653	8,7
5–10	58	21,7	416 779	8,7
1–5	74	27,7	218 696	4,6
0,5–1	14	5,2	11 357	0,2
0,1–0,5	36	13,5	7316	0,2
razem	267	100	4 762 854	100

Dane przedstawione w tabelach 8 i 9 wyraźnie, czego należało się spodziewać, korespondują ze strukturą własności szlacheckiej w województwie. Kumulacji jednej trzeciej wsi i miast w rękach jedenastu osób zaliczonych przeze mnie do magnaterii odpowiadała kumulacja dochodów w rękach kilku osób, choć nie zawsze tych samych. W sumie niemal trzecią część dochodów uzyskiwanych z dóbr ziemskich w woj. kijowskim przynosiły zaledwie cztery majątki (zob. tab. 8 i 9), choć w rzeczywistości generował je głównie majątek Franciszka Ksawerego Branickiego z 1 065 201 zł rocznego dochodu.

⁴⁹ Bibl. ZNiO, rkps 500/III, Protokół ofiary 10 i 20 grosza województwa kijowskiego, s. 1–90.

Tabela 9. Struktura dochodów z dóbr szlacheckich w woj. kijowskim w 1789 r.⁵⁰

Dochód w tys. złp	Liczba właścicieli		Dochód grupy		Średni do- chód z ma- jątku w złp
	Liczba bez- względna	%	Liczba bez- względna	%	
powyżej 100	4	1,4	1 382 287	29,0	356 569
50–100	14	5,2	1 016 401	21,4	72 600
25–50	29	10,9	1 065 705	22,4	36 748
10–25	38	14,3	644 313	13,5	16 956
poniżej 10	182	68,2	654 148	13,7	3594
razem	267	100	4 762 854	100	17 838

Możliwość równoczesnej analizy szlacheckich posiadaczy ziemskich pod względem liczby posiadanych wsi i uzyskiwanych z nich dochodów pozwala ustalić liczne przypadki właścicieli, którzy na podstawie liczby posiadanych wsi zostali zaliczeni do poszczególnych kategorii majątkowych, a których dochody płynące z tychże wsi w żadnej mierze nie odpowiadają tej kwalifikacji. Spośród jedenastu szlachciców posiadających ponad 20 wsi i miast dziedzicznych zaledwie dwóch uzyskało dochody przekraczające 100 tys. zł, a aż trzech dochody nieprzekraczające 50 tys. zł.

Tabela 10. Struktura dochodów z dóbr szlacheckich o dochodach poniżej 10 tys. zł w woj. kijowskim w 1789 r.⁵¹

Przedział do- chodu (w tysią- cach zł)	Liczba majątków		Dochód grupy	
	Liczba bez- względna	%	Liczba bez- względna	%
9–10	7	3,8	66 926	10,2
8–9	11	6,0	93 111	14,2
7–8	11	6,0	82 784	12,6
6–7	13	7,1	84 173	12,9
5–6	16	8,8	89 785	13,7
4–5	18	9,9	78 948	12,1
3–4	11	6,0	39 082	6,0
2–3	30	16,5	77 699	11,9
1–2	15	8,2	22 967	3,5
0,5–1	14	7,7	11 357	1,8
0,1–0,5	36	19,8	7 316	1,1
razem	182	100	654 148	100

⁵⁰ Tamże.⁵¹ Tamże.

Na strukturę dochodów istotny wpływ miały również profity płynące z dzierżawy królewsczyzn – trzech dzierżawców dóbr królewskich dzięki dzierzonym starostwom osiągało dochody, które nawet po odliczeniu podwójnej kwarty przekraczały 100 tys. zł.

Pod względem wykazanych dochodów potentatem był Franciszek Ksawery Branicki, hetman wielki koronny, uzyskujący z 4 miast i 182 wsi nieco ponad milion zł rocznego dochodu (1 065 201 zł). Drugim pod tym względem, ale z trzykrotnie niższymi dochodami, był Stanisław Poniatowski, podskarbi wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego, z 330 tys. zł, którego podstawę finansową stanowiły przede wszystkim cztery starostwa, z nich trzy generowały ponad 100 tys. zł rocznie każde (zob. tab. 7). Dobra dziedziczne Poniatowskiego, klucze trachtamirowski i tahanancki w pow. kijowskim dawały mu zaledwie 66 tys. zł rocznego dochodu. Trzeci co do wielkości dochód uzyskiwał Antoni Jabłonowski, kasztelan krakowski, który mógł się wykazać 223 tys. zł rocznego dochodu, z czego dobra dziedziczne przynosiły mu nieco ponad 91 tys. zł, a posiadane starostwo czehryńskie 132 tys. zł. Ponad 100 tys. zł z niewielkiego klucza berdyczowskiego uzyskiwał także Mateusz Radziwiłł, dzierzący cztery wsie i miasto, co pod względem liczby posiadanych osad pozwalało zaliczyć go jedynie do średniej szlachty, choć dochód tylko z Berdyczowa przynosił mu rocznie 102 tys. zł, oraz bracia Józef, Waclaw i Aleksander Chodkiewiczowie, starościcowie żmudzcy, i Barbara z Lubomirskich Ponińska, trzymająca w dożywociu po pierwszym mężu Kasprze Lubomirskim klucz pawołocki. Zarówno w przypadku Radziwiłła, jak i Chodkiewiczów dochody wynosiły nieco ponad 115 tys. zł, a dochód Ponińskiej to 112 tys. zł.

Majątek tylko tych czterech magnatów (bez posiadaczy starostw), którzy stanowili zaledwie 1,5% właścicieli ziemskich, przynosił roczny dochód wynoszący 29% dochodu z dóbr dziedzicznych woj. kijowskiego (zob. tab. 9), a dochód samego Franciszka Ksawerego Branickiego aż 22,4%.

Poza wymienionymi dobrami szlacheckimi dochód przekraczający 100 tys. zł przynosiły jeszcze dobra należące do rzymskokatolickiej metropolii kijowskiej, która z posiadanych wsi i miast uzyskiwała 156 tys. zł rocznie.

Właściciele, którzy ze względu na liczbę posiadanych wsi i miast zostali wcześniej zaliczeni do magnaterii, a nie mogli wykazać się dochodem rocznym przekraczającym 100 tys. zł, uzyskiwali następujące sumy: Prot Potocki, starościc guzowski – 97 tys. zł, Szczęsny Czacki, były podczaszy wielki koronny – 93 tys. zł, Grigorij Potemkin, feldmarszałek wojsk rosyjskich – 71 500 zł, Rokiccy – 69 tys. zł, sukcesorzy

Jana Pawszy, podkomorzego owruckiego – 66 tys. zł, Kajetan Rościszewski, dziekan katedry kijowskiej – 51 250 zł, Jan Stecki, starosta owrucki – 47 450 zł, niezidentyfikowany z imienia Prozor – 44 200 zł i Jan Nepomucen Iliński, starosta cudnowski – 34 860 zł.

Do drugiej grupy majątkowej, o dochodzie z dóbr dziedzicznych między 50 a 100 tys. zł, należało 14 posesjonatów. Poza wymienionymi powyżej osobami, które z racji posiadanych królewskich przekroczyły 100 tys. zł łącznego dochodu z dóbr dziedzicznych i starostw (Stanisław Poniatowski, Antoni Jabłonowski) oraz osobami, które pomimo posiadanych 20 wsi i miast nie osiągnęły z nich dochodów przekraczających 100 tys. zł (Prot Potocki, Szczęsny Czacki, Grigorij Potemkin, Rokiccy, sukcesorzy Jana Pawszy i Kajetan Rościszewski), do tej grupy dochodowej zaliczało się jeszcze 6 posesorów. Byli to bracia Adam i Seweryn Rzewuscy z dochodem nieco ponad 80 tys. zł, Jan Nepomucen i Krzysztof Karwicy, kasztelanowie zawichojscy, których roczne dochody wynosiły niemal 79 tys. zł, Józef Młodecki, podkomorzy Jego Królewskiej Mości – z dochodem prawie 74 tys. zł, Stefan Lubowidzki, generał-major wojsk koronnych – 65 tys. zł, Adam Poniński, podskarbi wielki koronny – 63 tys. zł oraz August Dobrogost Jabłonowski, wojewódzic nowogrodzki i rotmistrz kawalerii narodowej – nieco ponad 50 tys. zł. Do grupy tej należałoby zaliczyć również Jana Steckiego, starostę owruckiego, który poza 47 tys. zł dochodu z dóbr dziedzicznych uzyskiwał jeszcze 7500 zł ze starostwa owruckiego, co daje w sumie ponad 54 tys. zł, oraz Kajetana Ilińskiego, starostę żytomierskiego, którego dochód wynosił około 67 tys. zł, z czego 47 tys. z dóbr dziedzicznych i 20 tys. ze starostwa żytomierskiego. Łączny dochód tej grupy majątkowej wynosił nieco ponad milion zł, 21,4% dochodu z dóbr dziedzicznych (zob. tab. 9). Była to suma o kilkadziesiąt tysięcy zł niższa niż uzyskiwana przez Franciszka Ksawerego Branickiego z dóbr leżących w woj. kijowskim.

Do trzeciej grupy dochodowej, między 25 a 50 tys. zł rocznego dochodu, należało 29 właścicieli ziemskich, którzy łącznie generowali 22,5% dochodu z dóbr ziemskich (zob. tab. 9). W grupie tej znalazło się 3 szlachciców, których na podstawie liczby posiadanych osad zaliczono wcześniej do magnaterii oraz 10 zaliczonych do bogatej szlachty. Do magnaterii, poza wymienionym wcześniej Janem Steckim, zaliczeni byli nieznan z imienia Prozor z 44 tys. zł rocznego dochodu z 24 wsi i 2 miast oraz Jan Nepomucen Iliński, starosta cudnowski – 35 tys. zł dochodu z 27 wsi i miasta. Przedstawicielami bogatej szlachty, przynajmniej pod względem posiadanych wsi i miast, w tej grupie dochodowej byli wymieniony wcześniej Kajetan Iliński, a także Józef i Filip Olizarowie i Wincenty Tyszkiewicz, referendarz Wielkiego Księstwa

Litewskiego – z ponad 47 tys. zł dochodu, Stanisław Pruszyński, kasztelan żytomierski – 40 tys. zł, Józef Bierzyński, podkomorzy żytomierski – 43 tys. zł, Jan Hański, chorąży kijowski – 40 tys. zł, kniaziowie Szujscy – 35 tys. zł, Michał Głębocki, wojski owrucki – 33 tys. zł, Andrzej Dubrawski, sędzia grodzki żytomierski – 29 tys. zł oraz Tadeusz Niemirycz, podkomorzy owrucki – 27 tys. zł dochodu.

Poza wymienionymi 13 dziedzicami do tej grupy dochodowej zaliczono jeszcze 16 innych. Byli to: Antoni Charliński, pułkownik kawalerii narodowej (48 tys. zł), Rafał hr. Tarnowski (47 tys. zł), Franciszek Grocholski, miecznik koronny (40,5 tys. zł), Ambroży Rakowski, starosta steżycki (36 tys. zł), Stanisław Kajetan Giżycki, chorąży kijowski (36 tys. zł), Antoni Pruszyński, stolnik koronny (35 tys. zł), Ignacy i Franciszek Ksawery Działyńscy, wojewodzie kaliscy (35 tys. zł), Piotr Hadziewicz, wicebrygadier kawalerii narodowej (34 tys. zł), Seweryn Wisłocki, starosta kopajgrodzki (34 tys. zł), Józefa z Drohojowskich Woroniczowa, kasztelanowa bełska (30 tys. zł), Mikołaj Polanowski, starosta dąbrowieński (30 tys. zł), Adam Bukar, sędzia ziemski żytomierski (30 tys. zł), Ignacy, miecznik chełmski i Wincenty, podczaszcy bełski Rulikowscy (29 tys. zł), Józef Sawicki, sędzia graniczny bractawski (28,5 tys. zł), Zachariasz Hański (28,5 tys. zł), Michał Trzeciak, kasztelan owrucki (27 tys. zł).

Czwarta grupa dochodowa składała się 38 dziedziców uzyskujących ze swoich dóbr od 10 do 25 tys. zł rocznie. Dochody tej grupy jako całości to 644 tys. zł, co stanowiło zaledwie 13,5% dochodu generowanego przez majątki ziemskie w województwie. Wśród 38 posiadaczy ziemskich było 13 szlachciców, którzy ze względu na liczbę posiadanych wsi zostali zaliczeni do szlachty zamożnej (6–10 wsi) i 25 zaliczonych do szlachty średniej (1–5 wsi).

Najliczniejszą grupą była piąta grupa dochodowa, w której skład wchodziło 182 posiadaczy o rocznym dochodzie nieprzekraczającym 10 tys. zł. Uzyskiwali oni łącznie 648 tys. zł, czyli sumę niemal identyczną jak 38 dziedziców z grupy o dochodzie 10–25 tys. zł. Dochodem poniżej 10 tys. mogli się wykazać właściciele nawet kilku wsi. Urbanowscy – posiadający miasteczko i 7 wsi – uzyskiwali z nich zaledwie 6300 zł, Andrzej Komar, starosta szołomski, miał rocznego dochodu 7600 zł z 6 wsi i 2 części wsi, Stanisław Piotr Mianowski oraz Hipolit i Nikifor Proskurowie mieli po około 5400 zł z 6 wsi. Należy przy tym podkreślić, że dochód poniżej 10 tys. zł uzyskiwało 68% właścicieli ziemskich w województwie oraz że do tej grupy należało 83,6% majątków leżących w pow. owruckim, co pokazuje skalę zagospodarowania i zamożności tego powiatu.

* * *

Dominującą formą własności ziemskiej w woj. kijowskim była własność szlachecka, na którą przypadało 78,8% miast i wsi. Wielkość dóbr duchownych i królewskich była podobna, stanowiły one odpowiednio 12,4 i 12,8% osad. Należy podkreślić znaczny udział wielkiej własności (szlacheckiej, kościelnej, jak i opartej o dzierżawy królewszczyzn) w strukturze własności i strukturze dochodów w woj. kijowskim. W jej rękach znajdowało się 46% miejscowości i 32% przychodów. Pod tym względem wyjątkową postacią był hetman Franciszek Ksawery Branicki, do którego należało 10% osad przynoszących mu rocznie ponad milion zł, co stanowiło 16,2% sum uzyskiwanych ze wszystkich majątków w województwie. Częściej jednak lista największych posiadaczy nie pokrywała się z listą osób uzyskujących największy dochód. Wynikało to przede wszystkim ze stanu zagospodarowania majątków. W woj. kijowskim wyraźnie słabiej zagospodarowanym terenem był pow. owrucki, leżący w jego północnej części. Powiat ten charakteryzowała znaczna liczba drobnych osad, takich jak futury i slobody, oraz ponad dwukrotnie niższy średni przychód z jednej wsi niż w dwóch pozostałych powiatach. Z tego powodu właściciele ziemscy posiadający tam większe majątki uzyskiwali z nich niewielkie dochody.

Porównanie wielkości majątków z ich dochodowością prowadzi do stwierdzenia zawodności kategoryzowania szlachty pod względem liczby posiadanych wsi. Truizmem jest stwierdzenie, że wieś wsi nierówna. Pomimo tego, ze względu na stan zachowania i elementy treści dostępnych źródeł, liczba posiadanych wsi bardzo często jest i będzie jedynym, choć niedoskonałym, narzędziem umożliwiającym badanie struktury majątkowej szlachty do końca XVIII w.

Badając materiały dotyczące poszczególnych powiatów, ziem i województw, można w miarę dokładnie przedstawić strukturę własności szlacheckiej na danym terenie, pomijając problem szlachty cząstkowej, niezbyt precyzyjnie odnotowywanej w staropolskich rejestrach skarbowych. Nie można jednak przedstawić struktury majątkowej szlachty, zwłaszcza zamożniejszej i magnaterii, często posiadającej dobra leżące w różnych powiatach i województwach. Jest to niestety sytuacja nie do uniknięcia przy obecnym stanie zachowania materiałów skarbowych – rozproszonych i niekompletnych. Niewątpliwie protokoły „Ofiary 10 i 20 grosza” jako materiał masowy i wytworzony w tym samym czasie są źródłem umożliwiającym przeprowadzenie badań zakrojonych na szerszą skalę, obejmujących obszar kilku lub więcej województw.

Konrad Rzemieniecki

Structure of Landed Property and Its Revenues in the Voivodeship
of Kiev in 1789
(Summary)

The voivodeship of Kiev was situated in the eastern part of the Commonwealth along the frontier with the Russian Empire. At the end of the eighteenth century its area totalled over 59 000 sq. km. The dominating form of landed property was the gentry estate, which embraced ca. 78.8% of all towns and villages. The dimension of royal and Church property was similar and comprised 12,4% and 12,8% of all settlements, respectively. Emphasis must be placed on the considerable participation of large estates (gentry, Church, and leased royal estates) within the property and income structure in the voivodeship in question: 46% of local cities and 32% of revenues from landed property. In this respect, an exceptional rank was enjoyed by Hetman Franciszek Ksawery Branicki, the owner of 10% of settlements, with an annual income of over a million zlotys, i.e. 16,2% of revenues obtained from all estates in the voivodeship. Apart from Branicki, the list of the largest owners did not correspond to that of persons with the most imposing revenues. This state of affairs was the outcome predominantly of the administration of the estates. The northern part of the voivodeship of Kiev (the county of Ovruts) was worse administered and its characteristic feature was a significant number of small settlements and a twice lower income from a single village than in other regions of the voivodeship. Alongside large landed property, the titular voivodeship, and in particular its northern part, was also distinctive for estates-owners of small parts of villages.